

Foto: P.D. via Wikimedia Commons

07 / 2014

Ils Franzos en Svizra 1798/99 – Tschorvada da
chamutschs – Co che um e dunna educheschan –
Istorgia da las baselgias – Dretgs umans – Souve-
nirs – Ladin standard – Eroport da Turitg – Sexy girls

chattà.ch

Ils Franzos han occupà e sblundregià la Svizra avant 200 onns

Battaglias sper Turitg ils 4 da zercladur ed ils 26 da settember 1799

DA DR. JOHANN ULRICH SCHLEGEL

■ **Istorgia è adina istorgia dals vic-turs. Ed igl eran ils revoluziunaris che triumfavan. Uschia èsi evident che quest temp somber da l’uschenum-nada Helvetica dals onns 1798 enfin 1800 vegn taschentà, embelli u sur-sigili elegantamain.** Cun la consolida-zion da la victoria è tschessada la crudai-vladad dal temp revoluziunar. Enavos èn restads ils fritgs d’ina libertad cele-brada sco progress, d’instituziuns uma-nas tenor il princip da legalitad e l’auta realisaziun da pli e pli schanzas egualas per tut ils umans. Suenten 200 onns èsi ura e temp da trair endament il fatg d’ina fasa da naschientscha totalitara e dal tradiment da la patria ad ina pus-sanza estra ordvart rapinusa e guerresca, a la Frantscha revoluziunara.

Erosiun da la stabilitad sociala en Svizra

Vers la fin dal 18avel tschientaner è sa midada la situaziun da guerra, provocada da la Frantscha revoluziunara, cuntinuantamain en l’Europa centrala. La vo-luntad da la populaziun svizra da fortifi-tgar ils cunfins e da dustar in’invasiun existeva la davosa giada ils 1796. 1797 stava Goethe a Stäfa. Là ha el gi «l’im-pressiun d’in bainstar regl» e s’accurschì «be qua e là da tumults pitschens che la-schian concluder che tut ils giavischs dal pievel na sajan anc betg accomplids.» Il secretari da Goethe, che stava en pli stretga relaziun cun il mintgadi da quest pievel, veseva la situaziun da lez temp en moda pli dramatica. I regnia ina «revolu-zion totala, ch’ins...» haja «cumenzà». E – «la situaziun» saja «ordvart privlusa». Il clom da cumbat da la Revoluziun fran-zosa «libertad ed egualitad» tschiffava pli e pli la Confederaziun svizra e lumiava il pensar guvernamental. Cun la preten-siun d’egualitad sa sviluppava la nova au-tonomia da l’uman che daventa liber ed independent.

La voluntad da la populaziun da sa defender tschessava. Ins cumenzava a crair dapli en ils avantatgs ch’en ils dischavantags d’in’invasiun franzosa. Anc davi en quest regard ils reacziuna-ris. 1798 èn fugids blers da quests con-servativs a l’ester segir. Bandas d’usche-dits patriots, da fanaticchers cun in pen-sar modern ed ina cretta en il progress

Johann C. Lavater ha averti: «Liberescha nus da questa libertad da l’enfiern!»

gievan gironde per il pajais e terrorisavan quella glieud che n’era probablmain betg averta per il nov. Quai era l’ura dals Franzos expandends en Svizra. Els han conquistà Berna ils 5 da mars 1798 ed han sblundregià ses stgazis prezios.

Ils uschenumnads deliberaturs s’han mussads sco oppressurs

A Turitg era il snuizi considerabel. Per-fin il curaschi dals patriots s’ha calmà evidentamain. La sblundregiada ha cu-men-zà a s’extender sin tut il pajais, col-lià cun donnas fitg grevs. La Svizra è da-ventada ina retschavidra d’ordras da la Frantscha. Il posteriur president da la ci-tad da Turitg, David von Wyss, ha plant: «I n’ha strusch dà insacura in temp, en il qual tants umans cultivads s’han surla-schads als quitads mordents e ad ina tri-

stezza cuntinuanta sco actualmain.» Ils uschenumnads deliberaturs franzos s’han spert mussads sco ordvart rapazis, e surtut: La suppressiun dals umans na diminuiva, mabain s’augmentava en moda e maniera insupportabla.

Las structuras tradiziunalas han cu-men-zà a sa schliar. L’anarchia bloccava la mastergnanza ed il commerzi. L’utschac modern da la dischoccupaziun ha cu-men-zà a sa derasar. Decuraschament ed inactivitad èn stads la consequenza. L’enconuschent raverenda Lavater ha crititgà, co ch’ils «neologs senz’expe-rientscha, senza conduita, senz’enconu-schientscha e senza cor» regian ussa.

Innovaziun dal mund ideologica sin il char d’ina guerra da rapina

Al directori da Paris na tanscheva betg la spira nivellaziun da la Svizra. La Fran-tscha aveva en mira anc ulteriurs tresors publics extraordinaris per emplenir sias cassas vidas, ed ella duvrava l’access als pass da muntogna.

Uschia sa preparav’ins sin la guerra totala. E las vischnancas svizas devan suenter. Nagin auter pajais en Europa n’aveva admess dapi tschientaners tants fugitivs da tut gener. Suenten las sma-natschas da la Frantscha vegnivan uss stgatschads dal pajais perfin vegls, uf-fants e dunnas. E tge era cuntanschi? La Frantscha fascheva be ulteriuras preten-siuns.

Ils cumandants franzos per la Svizra, l’emprim Schauenburg e pli tard Mas-séna, declaravan natiralmain ch’els na vegnian betg a sa preschentar sco con-quistaders, mabain sco amis e delibera-turs. Blera glieud als carteva pled per pled. La realitad s’ha mussada bain svel-t tut autra. Ils 5 da zercladur 1798 è Tu-ritg vegnì occupà. Ils Franzos han rubà milliardas da francs tenor la valor d’o-zendi. Gnanc ils raps dals orfens e dals ospitals han ins rufidà.

Il directori helvetic, ina regenza che vegniva dominada sco imitaziun da la Frantscha revoluziunara da ses favorits Laharpe ed Ochs, è crudada en in cum-bat per survivor desperà pervi da la resi-stenza creschenta dal pievel encunter ils Franzos. Danovamain tschessava la prontezza dal pievel da s’engaschar per l’armada. Questa gia sa drizzava la vo-luntad da cumbat manglusa encunter las directivas dal conquistader franzos.

Parlament corrupt davant las runas dal totalitarissem modern

Ils parlamentariss svizzers, consistent d’in senat e d’in cussegl grond ch’aveva en egl mo l’agen avantatg, eran gugent prontos da decretar las leschas da sang disfamadas. Per la refusa dal servetsch militar devi la paina da mort suenter ina procedura da sentenzia fitg dira. Gist uschia vegniva fisilà quel che sa rebellava encunter la regenza. Ina tala rebelliun pudeva s’exprimer da maniera ch’ins sa partecipava a demonstraziuns betg con-furmas a la regenza. Las runas depri-mentas d’in totalitarissem sa mussavan era en arrestaziuns fitg arbitraras. Rapi-ments d’ostagis e deportaziuns en casa-mattas a l’ester, controlladas dals Fran-zos, s’augmentavan. Las victimas vegni-van arrestadas la notg en lur letgs ubain en baselgia durant il servetsch divin. Nagin era segir da sia vita. Uschia ha rapportà schizunt Billiter, in cumissari administrativ da quest reschim illegal, che «innocents, surmanads, tups, mal-sauns, vegls e perfin dus surd-mits» sa-jaan vegnids «mess emnas a la lunga en las praschuns, sin strom smarschì, en aria impestada e senza nagina interro-gaziun». En quest temp terribel è tutt’ora la primavaira 1799 ina nova guerra tran-ter la Frantscha d’ina vart e l’Austria e la Russia da l’autra vart. En consequenza da sia dependenza da la Frantscha è da-ventada la Svizra il lieu principal da la guerra. Tut las crudaivladas d’enfin uss èn da qua d’envi anc vegnidas surpassa-das, da maniera che gia inqual istoricher ha pers ils plets cun elavurar quest onn 1799.

La Svizra sco champ da battaglia da l’Europa

Il nov cumandant franzos en Svizra, primgeneral Masséna, ha pers ils 4 da zercladur 1799 in’emprima battaglia sper Turitg cunter il archiduca austriac Karl. En ina segunda battaglia sper Tu-ritg ils 26 da settember 1799 ha Mas-séna però gudagnà cunter ils Russ che avessan gi da remplazzar ils Austriacs. Qua è avanzada da l’Italia sur las Alps in’ulteriura armada russa sut il cumond suprem da l’enconuschent general Su-woroff. Quest ha dentat stuì guntgir en in exercizi aventurus pervi da la situa-ziun da partenza defensiva vers ost en il Grischun sur ils pli grevs pass sco il Kin-

zig, il Pragal ed il Pigniu - chatschà e persequità dals Franzos gia daditg pre-parads.

La sventira en las valladas munta-gnardas surpassa mintg’imaginaziun. Millis e millis d’umans ch’eran crudads en la misergia e che pativan fom gievan en las citads. A ses temp mastrals e cus-segliers respectads, eran uss en l’armada dals murdieus. Sulettamain dals trais chantuns helvetic Waldstätten, Sântis e Linth viaggiavan millis d’uffants daven-tads orfens u abandonads e negligids en-fin en las citads da la Bassa. En la Sur-selva ed en il Vallais han ils Franzos maz-zacrà dunnas, umens ed uffants, stranglà poppins en las tginas. Las cha-sas hani destrui ed ars. La muaglia è veg-nida manada davent, mazzada e man-giada. En entiras valladas na devi gnanc’ina creatira viva pli. Sche survivents turnavan enavos u sch’els tschertgavan invanamain in refugi dalunsch da lur vischnancas destruidas, alura ristgavan els da daventar per finir tuttina in’un-frenda da las fominas derasadas.

En l’istorgia vegn adina puspè quai che sa fa valair, glorifitgà en il bun

Cun la Revoluziun franzosa en Svizra han victorisà tranter auter almain ils an-teriurs sutprivilegiads als privilegiads. Decisiv vi da questa victoria è sia durai-vladad. L’intelligenza s’ha messa cun las pli paucas resalvas da la vart dals revolu-zionars.

Ils scripturs Wieland e Schiller, ma era filosofs sco Kant e Fichte han su-tegnì la revoluziun. Rousseau e Voltaire eran lur precursurs. Medemamain eran en Svizra bleras persunas activas sin il champ cultural impressiunadas da la re-voluziun, spezialmain magisters ch’ave-van in’influenza ch’ins na po betg valitar aut avunda. Artists diligents memia idealistics sutvaliteschan, na resguardan betg avunda u zuppenteschan schizunt enfin oz las sgarschurs e las consequen-zas accessorias nuschaivlas.

En il senn modern ha la Revoluziun franzosa derschì violentamain las struc-turas socialas e politicas che regnavan pli baud. Ella na po però betg vegnir messa a pèr sulettamain cun progress. Ella è en plirs aspects era sulettamain ina midada a lunga vista da la structura da pussanza, da la societad elitara e d’ideologias.

Saut enturn la planta da la libertad. En Svizra devi 1798 radund set milli tals monu-mentsA

André Masséna, il cumandant da las armadas franzosas en Svizra.

Clerezza en il stgir da la tschorvavad dals chamutschs: Soluziuns cun perspectivas èn sin via

In project da perscrutaziun va novas vias: Grazia al sponsoring è vegnì cuntanschì bler ils davos trais onns

■ (icg) La perscrutaziun è sin buna via d'anflar sligiazions per extirpar la tschorvavad dals chamutschs. Sco quai che differentas persunas involvidas en il project han sincerà ier a Cuira, sajan ins vegnì in toc pli lunsch ils davos trais onns. Cun novas restrictivas pertutgant l'alpeggiun da las nursas, vul il chantun Grischun impedir novas morts da massa da chamutschs e capricorns, sco quai ch'igl è stà il cass ils davos onns en pliras regiuns dal Chantun. Sco enconuscent dispona la perscrutaziun dals animals selvadis betg d'ina gronda lobby. Perquai han ins tschertgà per il tema fitg actual da la tschorvavad dals chamutschs la via dal sponsoring. Grazia ad in sustegniment vast han gia pudì vegnir cuntanschids progress decisivs da perscrutaziun. Gronda speranza han ins uss d'in vaccin che vegn producì cun agid da la tecnologia da gens.

Perscrutaziun cun persunas cumpetentas

L'impuls per il «project da perscrutaziun davart la tschorvavad dals chamutschs» è stada la mort en massa la stad 1993 tar la colonia da capricorns en il territori d'Arosa. Iniziant dal project è stà l'inspectur da chatscha *Peider Ratti*. Cun la coordinaziun da la perscrutaziun è incumbensà l'ecopatolog *Marco Giacometti* ed il microbiolog *Jacques Nicolet* a l'ospital d'animals a Berna.

La cheratoconjunctivitis infectusa (CCI), ina malsogna infectusa da la congiuntiva dal viertgel da l'egl e da la pel-corn da l'egl, enconuscenta meglier sut la noziun tschorvavad dals chamutschs, infesta tant ils chamutschs ed ils capricorns sco er las nursas e chauras. Entant che la malsogna e tar ils remagliaders manidels da chasa plitost moderada, è ella perencunter gravanta tar ils chamutschs ed ils capricorns.

Concurrenza tranter animals da niz ed animals selvadis

Dus motivs èn stads responsabels persuerter che la tschorvavad dals chamutschs ha obtegnì il status da sensaziun sco strusch in'autra malsogna dals animals selvadis: D'ina vart in augment

Fortunat Zindel, Jacques Nicolet e Luzi Bärtsch han orientà ier a Cuira.

FOTO H. HUONDER

concentrà en differentes chantuns e l'andament fitg savens tragic, sche chamutschs e capricorns tschorventads van a la malura u moran da la fom. Da l'autra vart perquai che questa malsogna è contagiusa tranter animals da chasa ed animals selvadis. Quattras è vegnida provocada la veglia problematica da concurrenza tranter l'animal selvadi e l'animal da niz sin las alps.

Il «project da perscrutaziun davart la tschorvavad dals chamutschs» ha per mira da far frunt a questa dualità d'interess da la problematica da la malsogna per che las energias sa concentreschian sin la tschertga da soluziuns communablas en stagl d'animositads da concurrenza. Pertge che tant ils animals selvadis sco er ils animals da niz han il dretg da viver sin las alps. Doma-

In maletg che renda trist: Ina chaura chamutsch tschorva e totalmain spussada ha chavà – entras girar permanentamain en il lieu – en il ver senn dal plaid si'atgna fossa.

MAD

dus han ina funcziun ecologica. Sin domaduas varts èn mesiras d'optimaziun pussaivlas.

Puncts ademplids e dumondas avertas

Ils resultats da perscrutaziun da fin uss pon sa preschentar: L'identificaziun dal scherm infectus da la tschorvavad da chamutschs (*mycoplasma conjunctivae*) è succedida. La cumprova dal scherm infectus è succedida tar la nursa, la chaura, il chamutsch ed il capricorn. Experiments d'infeziun èn reussids, uschia che la transmissibilitad tranter las spezias è cumprova.

Anc betg sclerids dal tutfatg èn ils criteris ch'influenzeschan il grad da la malsogna, las vias da l'infeziun (inclusiv il scleriment da la rolla dals insects) sco er la dumonda da reservuar. L'ipotesa che la populaziun da nursas furmi il reservuar per il scherm infectus è da cumprovar ni da refutar. Fin uss ha mo pudì vegnir cumprovà cleramain che remagliaders manidels da chasa sco er chamutschs e capricorns sa vischinan mintgant fitg durant in temp pli lung tar la pasculaziun e fan diever savens da las medemas salinas.

Agid tras la tecnologia da gens

Cumbain ch'il reservuar dal scherm infectus n'è anc betg enconuscent, pari – en vista a l'aspect economic da la tratga da nursas e damai ch'ils animals selvadis na pon betg vegnir tractads – significativ da postular sco prima prioritad in vaccin per remagliaders manidels da chasa. Studis immunologics han mussà che l'infeziun chaschuna ina ferma reacziun immunitara (furmazion d'anticorps). Quai è ina buna premissa per in diever efficazi d'in vaccin.

In tal vaccin per proteger encunter la CCI stuess betg mo esser bain applitgabel, mobain er effectuar process immunitaris specifics encunter il scherm ed il medem mument er effectuar process locals. Ina spezialitad da la tschorvavad dals chamutschs è il fatg che l'immunitad stuess vegnir furmada en l'egl, atgnamain en la congiuntiva e betg a moda sistematica, q.v.d. repartgida en l'entir organissem.

Oz datti grazia a la tecnologia da gens la pussaivlad da sviluppar vaccins spezialmain segirs e cun effects precis. Sche quai reussescha datti ina gronda speranza da cumbatter cun success la tschorvavad dals chamutschs, questa calamita dals animals selvadis e da chasa.

Broschura d'infurmaziun actuala

Per preschentar ils connexs da la tschorvavad dals chamutschs che sa manifestescha tant tar ils animals da chasa sco er tar ils animals selvadis ad ina publicitad pli vasta e per svegliar chapientscha e sustegniment per la perscrutaziun ed il cumbat da quella, ha la direcziun dal project laschà scriber entras il veterinari zoologic e publicist scientific *Heini Hofmann* ina broschura d'infurmaziun da 36 paginas che cuntegna bleras illustraziuns. Quella po vegnir retratga per il pretsch da 10 francs (incl. custs da spediun, retgav net a favur dal project da perscrutaziun) tar l'inspecturat da chatscha dal Grischun, Loestrass 14, 7001 Cuira.

La perscrutaziun dovra sustegniment

Il «project da perscrutaziun davart la tschorvavad dals chamutschs» è sin la meglra via da daventar in exempel tipic ch'il sponsoring da perscrutaziun è pussaivel e significativ. Quel ha in effect dubel: El na gida betg sulettamain la perscrutaziun, mobain entras quella er auters giudiders – sco el cas preschent ils animals selvadis e da chasa infectads d'ina malsogna maligna.

Tgi che vul gidar en questa moda efficazia, po far quai cun in obulus al fond per perscrutar la tschorvavad dals chamutschs da la societad grischuna per la perscrutaziun da la natira, Banca chantunala dal Grischun, 7000 Cuira, PC 70-216-5, a favur dal conto CD 232.535.704.

«Glindesdi marvegl èn tuts leds ch'il bab va a lavurar»

In nov cudesch da Jolanda Cadalbert Schmid

■ (anr) Na sulet ils uffants e la mamma èn leds ch'in bab pusent va glindesdi puspè a lavurar, mabain era il bab po esser led da mitschar. L'autura e schurnalista Jolanda Cadalbert Schmid ha interrogà 54 babs e mammas per scriber ses cudesch «Aber Papa hat's erlaubt» ch'è cumpari quest onn en la chasa editura Kreuz.

Avant che l'emprim uffant neschia tuni tar ils babs futurs savens euforic ed optimistic: «Cler ch'jau surpren ina part da la lavur d'educaziun e dal perchasa.» Quest optimissem svanescha tut a la mita. La fin finala, malgra buns propierts, sa chattan las mammas dad oz en la medema situaziun sco las mammas da pli baud. Ellas fan quasi tut la lavur gratuita da famiglia. Dasperas emprovan bleras dunnas da realisar almain parzialmain ina vita professiunala e sa mettan uschia dublamain sut pressiu. Ensasez vuleva Jolanda Cadalbert Schmid scriber in cudesch davart las differentas modas dad educar dad um e dunna. Davart l'educaziun na chatt'ins dentant betg blier en ses cudesch. L'autura emprova plitost da sclerir daco che umens u dunnas reageschan auter sin ils uffants ed ils problems en famiglia. Uschia vegn l'autura automaticamain viaden en ils problems socioculturals.

Material explosiv en las famiglias dad oz

Il pli problematic sajan pèrs cun uffants che veglian far in pass enavant dentant na esser progressivs dal tuttatafeg. Quests pèrs s'orienteschan dad ina vart vi da vegls ideals e vulan tuttina realisar novas modas da viver. Il giuven bab ha alura anc il model da l'um el chau che procura per la paga. Tuttina vul quest giuven bab era surprendre in pau da la lavur a chasa. Quanta lavur ch'il bab ha da far a chasa saja tar quests pèrs per il solit betg definì cleramain e l'um fa alura savens blier pli pauc che quai che la dunna spetga dad el. La dunna perencunter porta dad ina vart l'ideal da la mamma «perfetga» en sasezza. Da l'autra vart vul ella era lavurar ordaifer la chasa. Ella è alura dividida tranter tut las pretensiuns envers sa sezza ed è era frustrada sche l'um na gida

betg pli blier ed effizientamain a chasa. Uschia descriva Jolanda Cadalbert Schmid la situaziun da partenza da blers geniturs dad oz. Che questa situaziun cuntegn material explosiv è per ella evident.

Pèrs tradiziunals e precis na datti betg pli

Il pli bain funcziuneschan pèrs tradiziunals, nua che las rollas sajan repartidas cleramain tenor il muster da «Barby e Ken». Quests pèrs na dettia oz dentant uschè darar sco princis e princessas, scriva Cadalbert. Il model da reparter guliv (mez e mez) la lavur pajada e la lavur da famiglia, funcziuneschia era bain. Quests pèrs sappian omdus exact che mintgin haja da surprendre tuttina blera responsabladad e lavur a chasa. Quest model da partenadi chattian ins oz savens tar pèrs academics, nua che dunnas cun forza da persvader vivan cun umens ch'èn segirs da sasez.

Metter a letg cun guardar televisiun

Per ils umens dovri ina buna purziun curascha da lavurar parzialmain e far era il perchasa e star cun ils uffants, admetta Jolanda Cadalbert Schmid. La lavur da famiglia ha in status ordvart bass e n'è betg renconuschida en la societat dad oz. Uschia sa limiteschan las finamiras ch'il pèr aveva avant survegnir uffants (parter la lavur da famiglia) savens sin in zichel «agid»

dal bab. Quai vul alura dir, la mamma cuschina, lava, organischa. Il bab fa termagls cun ils uffants. Babs hajan era il talent da far ord lur lavur da famiglia ina occupaziun da temp liber: Pia ir a kino, far sport cun uffants etc. U invezza da metter ils uffants a letg, vegn alura guardà in film dad animals avant la televisiun. L'autra damaun ha la mamma da far baruffa cun uffants stanchels e malidis.

Las dunnas na s'expriman betg uschè cler

En il cudesch vegn era descrit la cultura da discurre dad umens e dunnas.

Cadalbert constatescha sin fundament da lavurs da perscrutaziun che umens e dunnas hajan ina altra moda da comunicaziun. Dunnas na dian betg directamain tge ch'ellas giavischan u s'imagineschan. Savens manegian dunnas che l'um s'accorischia tge che fa da basegn en famiglia. L'um n'è dentant betg cunfruntà di per di cun ils uffants e na vesa betg las chaussas che paran a la dunna evidentas. Ils problems da comunicaziun illustrescha l'autura cun curts rapports da babs e mammas ch'ella ha interrogà.

Oravant tut questas curtas istorgias pregnantas da la vita da mintgadi pon tschiffar il lectur e mussan co i sgrizia tranter las schlattainas. Significant saja che mintga pèr manegia che lur problems da famiglia sajan ina chaussa individuala che na cumparia betg en autras famiglias. Tut ils geniturs hajan dentant da batter cun ils medems problems. A la fin dal cudesch ha Jolanda Cadalbert Schmid scrit set tesas per ina vita da famiglia pli sincera. Ina da las davosas tesas sa numna: «Dispitas èn mintgatant necessarias e savens portan ellas gudogn – sch'ins sa dispita a moda fairsa.» Ins sa dispitta numadamain be cun persunas ch'ins ha gugent. Nua ch'ins na sa dispitta betg pli è il privel grond ch'il pèr sa dividescha e mintgin viva be pli sia vita.

Jolanda Cadalbert Schmid, «Aber Papa hat's erlaubt», chasa editura Kreuz. 220 paginas. Pretsch 29 francs. Turitg 1998.

Da la cristianisaziun al temp medieval tardiv

Istorgia da las baselgias dal Grischun, 1. part

■ **La cristianisaziun da la Rezia n'è betg stada in process linear: ils conflicts cun il pajanissim roman e pli tard cun quel german han chaschunà regress e retardaments.** La preschientscha da quel sa reflectescha anc en ils scumonds dad isanzas pajaunas, relaschads en la «Lescha romana da Cuira» («Lex Romana Curiensis») da l'emprima mesadad dal 8avel tschientaner ed en ils chapitels da dretg da l'uestvg Remedius («Capitula Remedii» da ca. l'onn 800), ma era en las isanzas popularas reticas anc attestablas per il temp modern tempriv (cults da l'aua, dal fieu, dal crap, da plantas, da champs sco era dad animals e da la fritgaivladad) che derivan da concepziuns religiusas primitivas. Las Vitas dals ss. Gaudentius, Gliezi/Luzi e Florin tradeschan pauc dal process da cristianisaziun. Statuetas da sontgs, altars ed inscripziuns sin altars en las baselgias da Cuira (S. Steivan, S. Gliezi), da Segl-Baselgia e da Buond-Muraia dattan perditga da concepziuns da dieus pajaunas, tgiradas en la Rezia romana, e las testimonianzas archeologicas da Panaduz, d'Aschera e da Cuira renvieschan a l'emprima fasa da la cristianisaziun da la Rezia enturn l'onn 400. A Ziraun sa chattava dapi il 5avel tschientaner ina baselgia baptismala, ed il cuvel pajaun al sid da la vischnanca è probablamain vegni destrui da cristians (pir) en il 6avel/7avel tschientaner. A Cuira, il center da la provinza Rezia, è attestà il cristianissem tras l'uestvg Asinio (451) e tras ils edifizis cultics dal temp cristian tempriv. L'emprima catedrala, ina baselgiasala cun in local transversal ed in'apsida meza radunda, è vegnida construïda en l'emprima mesadad dal 5avel tschientaner. Da memorias dal temp roman tardiv (baselgias commemorativas da sontgs) èn resortidas las duas baselgias vischinantas da S. Steivan e da S. Gliezi.

Dal progress da l'organisaziun ecclesiastica sin la champagna, inizià tranter l'antica tardiva e l'emprima mesadad dal 9avel tschientaner, dattan perditga las baselgias fundadas en il temp medieval tempriv. Enturn l'onn 800 existivan ca. 230 chasas da dieu entaifer la diocesa da Cuira – in dumber elevà en consideraziun da la rara colonisaziun. La provinza Rezia appartegneva ecclesiasticamain a l'archuevstgieu da Milaun, ma a partir da ca. l'onn 600 è l'influenza francona daventa-

da pli e pli ferma. Quai sa manifestescha per exempel en la reuniun da la pussanza seculara ed ecclesiastica en la famiglia dals Zaccons/Victorids (sco en la Gallia merovingica). Il Contract da Verdun (843) ha suttemess la Currezia definitivamain a l'Imperi dals Francs orientals. L'uestvgieu da Cuira è vegnì separà da Milaun ed attribui a l'archuevstgieu da Magonza. En il temp carolingic tardiv è l'uestvgieu da Cuira vegnì integrà en il svilup dal dretg da la baselgia imperiala francona. L'onn 849 ha l'uestvg Esso inizià a Cuira la lingia dals uestgs cun nums tudestgs. Era quest fatg reflectescha la nova orientaziun vers il nord. Ils uestgs èn vegnids incumbensads cun la defensiu cunter ils inimis exteriurs (Ungarais e Saracens) ed èn vegnids rinforzads da lur vart dals imperaturs sco pitgas cunter la noblezza seculara. Uschia èsi reussi als uestgs da recuperar en il 10avel tschientaner ina part dals bains attribuids tras la Divisio als possess imperials tras donaziun (Otto I, 955, 958, 960) u barat e da schlargiar lur possess (per exempel a Meraun, a Bludenz, en la Bergiaglia ed en il Schons). Enturn il 960 era la Rezia separada en numerus complexs signurils sco ils contadis da la Rezia Sut, da la Rezia Sura e dal Vnuost ed ils territoris d'immunitad da las claustras da Faveras, Mustér u Son Gagl. L'uestvg Hartpert era perquai ina pitga fitg impurtanta en la politica exteriura (en l'Italia), proseguïda da l'imperatur Otto I.

Las claustras temprivas en Rezia

La Rezia è vegnida cristianisada a partir dal sid, la vita monastica percenter deriva dal vest. Las claustras giugavan ina rolla da tempra plitost politic-culturala che missiunara. L'abazia da mungias da Cazas (ca. 700) è stada probablamain la fundaziun claustrala la pli veglia entaifer l'uestvgieu da Cuira, suttemassa da bell'entschatta a l'uestvg da Cuira. Il medem vala era per la claustra da mungias a Mistail (*Wapitinis*), fundada ca. l'onn 800. Da numnar è era l'abazia da Schänis/SG, fundada probablamain tranter il 814 ed il 823 da Hunfrid al cunfin tranter la Rezia Sura e Sut. La fundaziun da las trais claustras da paders a Mustér, Faveras e Müstair è enconuschenta mo tras intginas paucas funtaunas, per gronda part tardivas. Quella da la claustra da

Baselgia da l'anteriuor ospizi da S. Romerio a Brusio, custodi d'in convent d'augustins (enturn 1100).

FOTO PD

Mustér è vegnida iniziada presumablamain cun l'activitad da l'eremit francon Sigisbert, sustegnì da Placi (Placidus), probablamain in Ret. Forsa aveva gia il preses Victor (ca. 720/730), en mintga cas però ses figl Tello, fatg a la claustra da Mustér ina donaziun extendida (765). Ils Zaccons/Victorids han probablamain influenzà era la fundaziun da la claustra da Faveras (ca. 740), e paders da Faveras pudessan avair contribuì a la fundaziun da la claustra da Müstair (*Tuberis*). Decisiv è però stà l'uestvg Constantius ubain Remedius. Carl il Grond cumpara pir en il 12avel tschientaner sco «fundatur» da la claustra. La baselgia claustrala odierna e restanzas da l'implant entir derivan dal temp da fundaziun.

Il pli tard dapi la Divisio han las trais claustras numnadas appartegnì directamain a l'Imperi francon: il 950 ha Otto il Grond renovà l'immunitad da Faveras; Mustér ha obtegnì il 960 dad Otto I il dretg d'eleger libramain l'avat ed il status d'ina claustra imperiala, e differentas donaziuns han alura rinforzà questa claustra sco guardia al Pass dal Lucmagn. A la claustra da Müstair però n'èsi betg reussi da mantegnair il status d'ina claustra imperiala: ella è stada e restada dapi il 881 in'atgna claustra episcopala. Pir en il decurs dal temp carolingic è probablamain entrada la regla benedictina era en las claustras reticas. Las claustras han dà a la Currezia novs impuls religius, culturals, politics ed economics. Pensain per exempel a las runcadas u als manuscrits pumpus dals scriptoris claustrals per la liturgia, la teologia e las contemplaziuns spiritualas sco era per fatgs giuridics ed administrativs. Menziun speziala merita il «Liber Viventium» da Faveras (suerter 800) sco product d'ina excellenta prestaziun artistica. Las numerusas picturas muralas da la baselgia claustrala da Müstair offran cun ca. 100 maletgs in'unitad unica da picturas carolingicas. A la fin dal 9avel e 10avel tschientaner eran tut las claustras reticas suttemessas ad ina regressiun marcanta dal dumber da paders e da mungias. En il 12avel tschientaner ha l'Urden premonstratens inizià ina segunda unda da fundaziun da claustras: quellas da S. Gliezi/Cuira e da Curvalda. Ils urdens dals paders mendicants eran represchentads en Rezia mo tras ils dominicans a Cuira (a partir dal 1277).

Ils pli vegls patrocinis da las baselgias curreticas derivan dal sid (Ambrosius da Milaun, Carpophorus e Cassian dad

Imola, Eusebius da Vercelli, Proculus da Verona), quels temporarmain pli tardivs per regla dal vest (Martin da Tours, Hilarius da Poitiers, Amandus da Maastricht-Tongern, Medardus da Soissons). Il dumber da sontgs da la diocesa è pitschen, e lur patrocinis èn limitads al lieu da lur activitad: Florin/Ramosch, Gaudentius/Casaccia, Placi/Mustér, Gliezi/Cuira, Fläsch e Wangs. Ordaifer las cuminanzas monasticas sa manifestava la vita religiosa oravant tut en ils pelegrinadis tar quests sontgs populars ed en ils usits sepulcralis documentads tras l'archeologia. La diocesa da Cuira cumpigliava l'actual chantun Grischun, la Val d'Ursera, la regiun da Sargans, la part meridiunala dal Vorarlberg ed il Vnuost; il Puschlav sustatteva a l'uestvg da Com. Ella consistiva da decanats che correspundevan a las grondas valladas e ch'eran probablamain plaivs grondas. Ma per blier betg tut las baselgias medievals eran baselgias parochialas. Las associaziuns persunalas da las plaivs pli veglias èn sa transfurmadass successivamain en associaziuns territorialas, e la delimitaziun colliada cun quella ha manà anc avant l'onn 1000 a la furmaziun d'in sistem da plaivs pitschnas (baselgias filialas). Il sistem da las baselgias privatas è sa sviluppà en Rezia pir suenter la Divisio: *religiosi homines* han fundà claustras finanzadas cun lur facultad privata. In exempel è la claustra da Schänis sco abazia privata da Hunfrid e da ses ertavels (fin il 1045).

Adolf Collenberg

Baselgias e claustras dal 13avel tschientaner fin a la reformaziun

Era en il temp medieval tardiv han giugà las claustras ina rolla impurtanta per l'organisaziun ecclesiastica a l'intern da la Rezia. La claustra da Mustér ha erigi da la vart nord dal Lucmagn plirs ospizis. En la Val dal Rain Anteriur èn vegnidas incorporadas il 1491 nov pravendas a l'abazia. En stretga colliaziun cun Mustér stevan en il 13avel e 14avel tschientaner ina cuminanza da beghinas e begards en vischinanza da la chaplutta da S. Benedetg/Sumvitg. Suenter il declin da la claustra da paders a Müstair en il temp autmedieval ha existì qua a partir da la mesadad dal 12avel tschientaner in convent da benedictinas che furmava en il temp medieval tardiv in center da la mistica eucaristica (veneraziun dal Sontgissim Sang). Las preposituras premonstratensas da S. Gliezi/Cuira e da

Curvalda èn daventadas abazias enturn la mesadad dal 15avel tschientaner. A tuttas duas ha appartegnì fin viaden il 14avel tschientaner in convent da mungias, a quella da Curvalda ultra da quai, sco claustra filiala, la prepositura da S. Giachen/Claustra. La suletta fundaziun claustrala dal temp medieval tardiv en Rezia è stada quella da S. Nicolai a Cuira. La claustra da dominicans è vegnida fundada tranter il 1280 ed il 1299 sin iniziativa da l'uestvg ed ha giugà ina rolla impurtanta en il svilup da la colonia da Cuira: qua èn sa constituidas las confraternitads laicas e qua han celebrà represchentants da la noblezza bassa e mastergnants lur messas da morts.

La fundaziun da novas baselgias era l'emprim oravant tut chaussa dals signurs feudals che possedevan solitamain era il dretg da patronadi. Lur piazza ha surpiglià en il 15avel tschientaner la raspada organisada en associaziuns territorialas: vischinanzas han fundà en il 15avel tschientaner ina tschientina da chapluttas e pravendas. Talas fundaziuns han manà a la constituziun da novas plaivs. Las vischinanzas aspiravan en ina emprima fasa ad in'atgna pastoraziun locala, pli tard era a dretgs patruals. Dapli d'in quart dals plevons en uffizi cumplain vegniva custodi enturn il 1500 da fundaziuns communalas. En dapli d'in tschintgavel dals cas partecipavan ils parochians organisads en vischinanzas a la tscherna dals plevons ed en dapli d'in terz dals cas controllavan els l'administraziun dal bain da la pravenda. Daspera existivan – sco corporaziuns spiritualas – il convent d'augustinas a Cazas, il convent collegiat a S. Vittore/Mesauc sco era ils ospizis a Chapella/S-chanf (fundà da la pravenda da Zuoz) e da S. Romerio/Remigio a Brüschi (custodi d'in convent dad augustins). Quests dus ospizis èn vegnids bandunads a l'entschatta dal 15avel tschientaner.

Florian Hitz

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Illustraziun or dal «Liber Viventium» da Faveras (enturn 800).

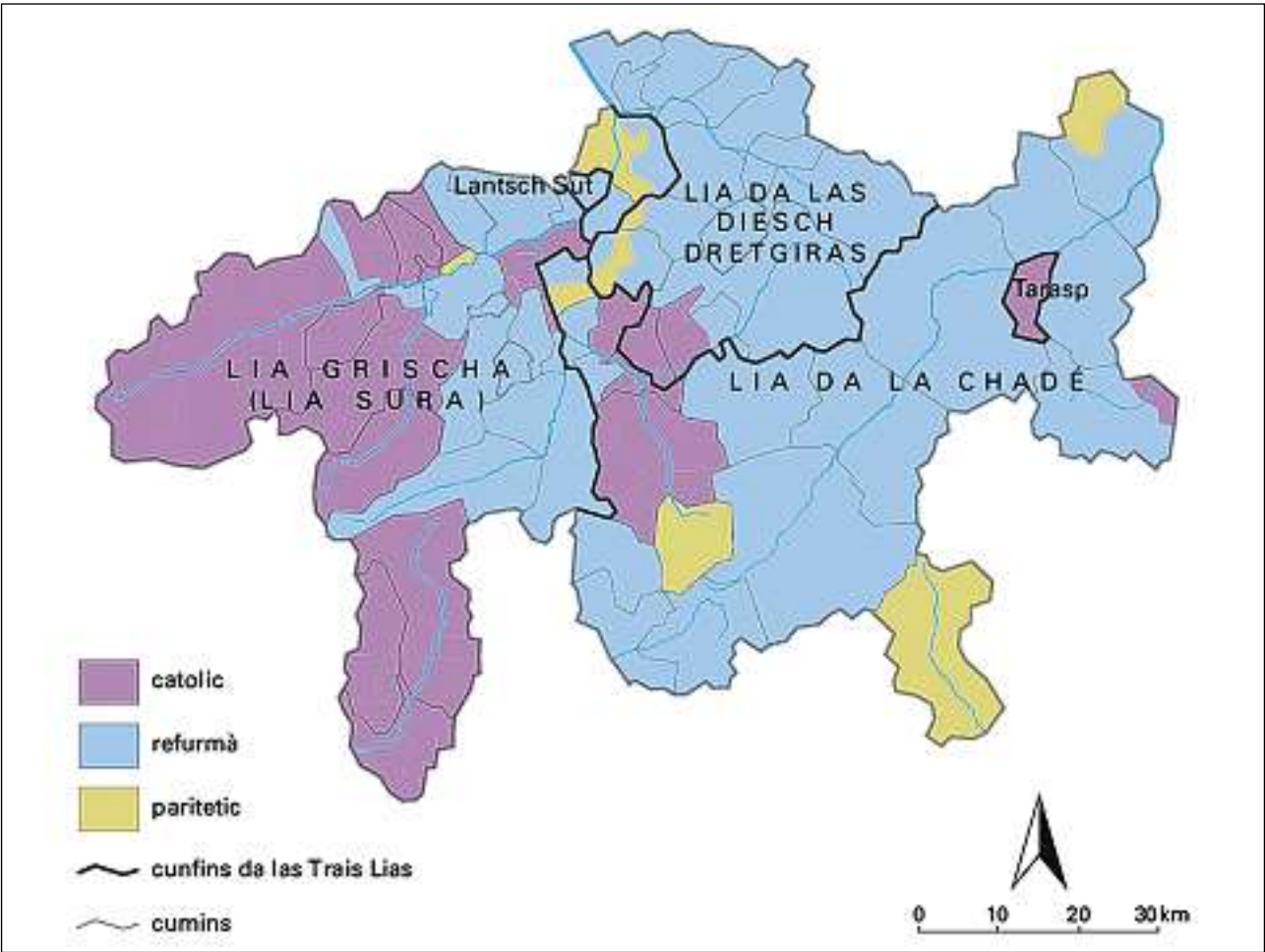
Da la refurmaziun al temp preschent

Istorgia da las baselgias dal Grischun, 2. part

Refurmaziun e cuntrareforma catolica

Il moviment da las plaivs, che aspirava a la dissoluziun dals dretgs suverans da l’uvestg da Cuira, ha culminà en ils Artitgels da Glion dal 1526. Quels eran anc strusch liads dogmaticamain ed avevan en mira ina baselgia parochiala preconfessiunala cun princips che valevan era en pravendas pli tard catolicas (almain fin a l’entschatta dal 17avel tschientaner); tuttina han els difficultà la persecuziun dal moviment evangelic tras las autoritads ecclesiasticas, facilitond qua tras sia derasaziun. Diversas pretendiuns dals Artitgels da Glion èn vegnidas messas en vigur contractualmain il 1541 en la capitulaziun d’elecziun cun l’uvestg Lucius Iter (ils uschenumnads Sis Artitgels). Tranter il 1520 ed il 1550 èn s’accumuladas las refusas da pajar tributs, ed ils dretgs feudals episcopals èn vegnids cumprads ora per pitschens imports. Dal 1558–61 e durant il guvern da Beatus a Porta è l’uvestgieu stà pliras giadas curt avant la dissoluziun. A medem temp èn era sa diminuidas fermamain las funcziuns uffizialas da la diocesa: aspiraziuns a refurmas, manifestas en la segunda mesadad dal 15avel tschientaner, han chalà suenter il 1527, il chapitel catedral è sa schlià per gronda part suenter il 1529, ed a partir dals davos onns 1530 mancavan il vicari general e l’uvestg auxiliar.

Il center dal moviment refurmatoric era Cuira, nua che la nova cretta è s’affirmada il 1523–27 sut il plevon da la citad Johannes Comander. Cun quai che nagina sentenza n’era suandada a la Disputaziun da religiun a Glion (1526), en la quala Comander era sa defendì cunter l’accusaziun d’eresia purtada dal vicari general episcopal en la Dieta federala, ha la nova cretta pudì sa derasar senza impediments. Tranter l’emprima pregia evangelica, tegnida d’in refurmatur ambulante, e la decisiun formala da la plaiv respectivamain tranter la tscherna d’in reverenda refurmà e l’allontanament da l’equipament da la baselgia (altars, statuas, iconografia e.a.), pudevan però passar decennis. Entant che la pli-part da las plaivs da la Lia da las Diesch Dretgiras e parts da la Lia Grischa (Foppa, Tusaun, Mantogna, Schons, Avras) èn aderidas gia vers la fin dals onns 1520/30 a la Refurmaziun, han l’Engiadina e las vals vischinantas adoptà la nova cretta per gronda part tranter il 1550 ed il 1575. Singulas

Las confessiuns en las Trais Lias en la mesadad dal 17avel tschientaner.

LIR

plaivs da la Lia da la Chadé, situadas al nord dals pass alpins, han perfin fatg il pass pir vers la fin dal 16avel e l’entschatta dal 17avel tschientaner. Correspundentamain ditg ha era durà l’organisaziun d’ina baselgia refurmada. Il motor da quest process èn stads la creaziun ed il mantegniment d’ina unitad dogmatica. In’impurtanza decisiva è d’attribuir al conflict ecclesiastic dals onns 1545–71, prorut a Clavenna en il ravugl da fugitivs confessiunals tranter ils represchentants da l’ortodoxia bullingeriana (Heinrich Bullinger) e las ductrinas baptisticas respectivamain antitrinitaras. Ils cumenzaments da la Sinoda retica dateschan dal 1537, pir la Confessiuin retica («Confessio Raetica», 1553) cuntegna dentant in urden sinodal. En ils onns 1570 è succedida ina consolidaziun instituziunala cun la redacziun reglada d’in protocol, l’installaziun da la direcziun ecclesiastica, la regulaziun da las relaziuns cun las autoritads professiunalas e l’iniziaziun d’ina

disciplina ecclesiastica en il senn calvinistic. Quai è succedì a moda parallela cun l’imposiziun da l’ortodoxia protestanta ed era collià stretgamain cun l’activitad da Durich Chiampell. L’instituziun d’ina baselgia refurmada per l’entir territori retic-grischun è vegnida concludida pir cun il mandat da morala (veritabel urden ecclesiastic) relaschà da la Dieta federala il 1628 e cun las leschas sinodals dal 1645, en vigur cun pitschnas agiuntas fin il 1808. En las plaivs han ils presbiterians imponì la disciplina ecclesiastica, colloquis regionalis da plevons survegliavan ultra da quai la gestiun da l’uffizi e la ductrina dals plevons.

L’impuls principal per la Refurma catolica è vegnì dals nunzis papals a Lucerna che visitavan periodicamain l’uvestgieu a partir dal 1578. Els han dirigì per regla fin viaden il 18avel tschientaner era la tscherna da l’uvestg. Las directivas dals nunzis, suandadas a partir dal 1580, avevan la finamira da refurmar il chapitel catedral ed il clerus pastoral rural. Il 1599 è vegnì decretà in urden fundamental per l’administraziun ecclesiastica e seculara dal chapitel catedral. Durant ils Scumbigls grischuns ha il nunzi sfurzà las Trais Lias, sut la protecziun da l’occupaziun austriaca, da consentir a la restituziun dals dretgs en possess dal chapitel catedral da Cuira avant il 1526 (ils 16 Artitgels da Scappi dal 1623). La restituziun dals dretgs seculars da l’uvestgieu è bain sa mussada per gronda part sco nunn-pussavla, sin il champ da la refurma ecclesiastica ha quella però contribuì ad ina revitalisaziun da l’activitad ecclesiastica da l’uvestgieu, per exempel en la dretgira spiritala, en las visitaziuns en colliaziun cun viadis da craisma u en las tschernas da plevons. Per finir han ils nunzis cuntanschi ch’ils Sis Artitgels dal 1541 na stuevan betg pli vegnir saramentads tar la tscherna da l’uvestg a partir dal 1627 e che l’indigenat prescrit dals Artitgels da Glion dal 1526 è vegnì schlià il 1661. Dapi la fin dal 16avel tschientaner stevan a disposiziun era a l’intern da l’uvestgieu umens da la baselgia instruids en il senn tridentin. Sco uvestg refurmatoric ha Johann Flugi relaschà directivas per il clerus diocesan (1605) ch’han introduci las decisiuns dal Concil da Trent (1545–63) en il dretg ecclesiastic diocesan. Il purtader central da la refurma tridentina en il Grischun era l’Urden dals chaputschins, engaschads sut protecziun da l’occupaziun austriaca il 1621 oravant tut per recatolisar il Partenz e l’Engiadina Bassa. Suentar l’invasiun franzosa il november 1624 è il cult refurmà sa restabili plaunsieu. In’impurtanza pli gronda ha

cuntanschi l’urden en la pastoraziun en territoris catolics. Enturn il 1650 vegniva provedì radund in terz da las plaivs catolicas da chaputschins da la Missiun retica. En vista a la stgarsa dotaziun materiala da las plaivs garantivan ils paders chaputschins, sustegnids oravant tut da l’exteriur, ina pastoraziun suffizienta a custs reducids. En la derasaziun da furmas baroccas da pietad, architettura ed art en il Grischun han els giugà ina rolla decisiva.

Confessiunalissem suenter il 1650

La confessiunalisaziun da las duas baselgias, accumulada tranter il 1570 ed il 1640, ha finalmain cumpiglià la populaziun rurala da l’entir territori retic-grischun ed influenza era ils conflicts tranter las facziuns politicas dal Grischun. En ils onns 1610, en maniera accentuada en ils onns 1640/50 ed en singuls cas fin viaden ils onns 1740 èn quels conflicts proruts en cumanzas confessiunalas maschadadas oravant tut per il possess ecclesiastic e per il diever cultic (communabel u separà) da la baselgia, per exempel a Zezras e Sagogn. Els han incità la Dieta da fundar in Corpus catholic ed ina Sessiun evangelica (Corpus evangelic) che sa radunavan en dumondas da tempra politic-ecclesiastica en sessiuns separadas. Mecanissem instituziunalisads per schiar conflicts n’èn dentant betg sa furmads en il futur.

Suentar il chal dals conflicts en il 18avel tschientaner tempriv èn omaduas cumanzas confessiunalas idas lur atgnas vias. Dals servetschs militars en l’Olanda e dals studis absolvids savens a Halle è sa derasà il pietissem tranter ils refurmads suenter il 1710. In dals pietists principals da quel temp era Daniel Willi. A partir dal 1745 èn las Trais Lias vegnidas visitadas repetidamain d’emissaris herrnhuterans, per exempel da David Cranz, ch’han pudì guadagnar in dumber remartgabel d’aderents che dominavan per tschert temps perfin la Sinoda retica. Suentar il 1780 è sa fatg valair l’illumissem preponderantamain refurmà.

Ulrich Pfister

Il svilup da las baselgias chantunalas en il 19avel e 20avel tschientaner e lur relaziun cun il stadi

Ina caracteristica dal svilup da las baselgias en il Grischun è la posiziun ferma da las plaivs refurmadas. La davosa constituziun da la baselgia chantunala evangelic-refurmada è vegnida acceptada il 1978, la pli nova revisiun da la baselgia chantunala catolica datescha dal 1993. Ils interess politic-religius da las duas baselgias chantuna-

las grischunas èn vegnids represchentads en il 19avel e 20avel tschientaner da la Sessiun evangelica respectivamain dal Corpus catholic ch’han obtegnì en il 19avel tschientaner, sco parlaments ecclesiastics, era in mandat politic da represchentaziun d’interess e da survegliaziun seculara. Ils dus cussegl èn daventads qua tras era organs da l’autonomia ecclesiastica en il stadi democratic. Quest svilup ha provocà dapi l’entschatta dal 19avel tschientaner numerusas dispartas tranter la baselgia catolica ed il stadi. En las constituziuns dal 1814/20 e 1854 prescriveva l’uschenumnada clausula da paritad ch’ils uffizis chantunals stoppian vegnir occupads tenor paritad per dus terz da refurmads e per in terz da catolics. Tar la tscherna dals cussegliers dals chantuns e da la cumissiun d’educaziun è vegnida applitgada la protecziun da las minoritads confessiunalas. Suentar la revisiun da la Constituziun federala dal 1874, ch’ha imponì al stadi ina neutralitad confessiunala rigurusa tras la garanzia da la libertad da cardientscha, n’era pli nagin spazi per organs chantunals occupads tenor confessiun. La clausula da paritad ha stuì vegnir dismessa. En consequenza d’aspects nundlers èn las cumetenzas concretas d’ina surveglianza tras las autoritads statalas restadas anc ditg contestadas. Quai valeva era per ils dretgs da cogeziun tar tschernas d’uvestgs. En il 19avel tschientaner sa drizzava la resistenza catolica oravant tut cunter l’absorpziun da la scola tras il stadi e la neutralitad respectivamain l’indifferenza confessiunala intendida da quel. Enturn il 1900 è prorutta ina guerra per cudeschs da scola (tranter auter il «Sigisbert» versus il «Robinson»), ed en ils onns 1940 è naschida ina cuntraversa concernent la relaziun tranter la Baselgia ed il stadi ch’ha culminà en in cumbat cultural retardà. Il conflict è sa splegà sin il champ da la politica da partidas oravant tut tranter la Partida populara cristiansociala e la Partida democratica. La relaziun è sa schluccada enturn il 1950. Il Segund Concil vatican (1962–65) ha alura puspè chaschunà, tras la cooperaziun successiva dals laics e da las dunnas, midadas internas da la baselgia e discussiuns ch’han provocà – surtut suenter la nominaziun da Wolfgang Haas sco uvestg da Cuira tras il papa (1990) – in conflict virulent en la diocesa, en il qual era il stadi è vegnì involvi, tranter auter pertutgant la renconuschientscha da la Scola auta da teologia a Cuira.

La relaziun tranter la baselgia refurmada ed il stadi è restada nunperturbada. En la baselgia refurmada dominavan l’emprim las dispartas tradiziunalas areguard la sanctificaziun da la dumengia e la furma dal servetsch divin. La basa ha exprimì pli e pli la voluntad da surpigliar sezza la responsabladad per la furma ecclesiastica. En ils onns 1930/40 è la baselgia refurmada sa participada cun proclamaziuns e posiziuns a cuntraversas confessiunalas. A medem temp ha ella era manà discussiuns internas e tematisà l’admissiun da dunnas a l’uffizi pastoral (votaziuns dapi il 1927), al qual ellas èn dentant vegnidas admessas legalmain pir il 1965. Dapi ils onns 1970 mainan omaduas baselgias chantunalas era discussiuns cun las baselgias independantas che pon registrar adina dapli cumembers. Quai ha promovì suenter il Segund Concil vatican per in tschert temp stentas ecumenicas ch’han schendrà per exempel il 1974 la cumissiun interconfessiunala per il dialog.

Georg Jäger

Baselgia da la S. Crusch a Cuira (1969).

LQ

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l’istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Ils dretgs umans dapi 1948

Dick Marty resumescha e fa quitads

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Prest elegia l’assamblea federala renovada il cussegl federal. Tgi che repassa l’istorgia dal tschientaner passà sa ch’ils megliers na vegnan betg adina elegids.** Sch’ins fa gugent cumpras tar la Migros pon ins per exempel sa dumandar pertge ch’il genial creatur da lezzas butias, Gottlieb Duttweiler (1888–1962), n’è mai vegnì cusseglier federal.

La medema perplexitad vegn endament areguard l’anteriur senatur tessinai Dick Marty (* 1945); quest, sin incumbenza dal Cussegl da l’Europa, ha manà tras retschertgas davart las prashuns zuppadas da la CIA, davart las violaziuns dals dretgs umans en il Caucasus dal nord (Russia) e davart il traffic d’organs umans en Cosova. Ils 14 d’october passà ha Marty tegnì il pled festiv tar il «Dies academicus» da l’Universitad da Geneva. I suonda ina traducziun parziala commentada da lez text gia publictà sin l’internet.

Ina declaraziun ed ina convenziun

L’oratur ha entschavì cun ina preschenraziun generala da dus texts fundamentals: «La Decleraziun universal dals dretgs umans, approvada a Paris ils 10 da december 1948, munta in’emprima reacziun significativa suenter ils snuizis da la Segunda guerra mundiala. L’impurtanza dal text è dentant pli simbolica che concreta (...). Ins discutescha davart il fundament dals dretgs umans, ma ins è d’accord per als reguardar sco necessaris. La noziun da dretgs umans fundamentals n’è ni precisa ni punctuala; (...) lur glista e lur cuntegn sa midan atras l’istorgia, tenor ils svilups differents dals pajais e las smanatschas novas. Oz en il Corn da l’Africa vala il dretg d’acceder a l’aua, la vivonda e la segirtad segir dapli

KEYSTONE

L’anteriur cusseglier dals chantuns dal Tessin Dick Marty fa quitads per ils dretgs umans.

ch’il dretg a la libertad d’expressiun ed a la vita privata. Questa vegn perencunter adina pli impurtanta en ina societad adina pli importuna che progredescha tecnicamain. Il grond merit da la Decleraziun universal dals dretgs umans è stà ch’ella ha mess ad ir la debatta: dentant n’è la vegnida lianta per nagin dals stadis signatars. Dapli ha cuntanschi la Convenziun europeica dals dretgs umans (4 da november 1950), autentic patg che lia ses firmataris ed ha creà procedures per controllar la realisaziun da ses fundaments. Il Tribunal europeic dals dretgs umans è stà ed è anc adina impurtant per il svilup da las differentas giurisprudenzas naziunalas dal continent e per la protecziun dals dretgs fundamentals da burgaisas e burgais. Passa 800 milliuns burgaisas e burgais da 47 stadis astgan appellar persunalmain al tribunal da Strassburg sch’i manegian ch’i hajan patì en lur pajais d’ina violaziun dals dretgs definids da la convenziun. La giurisprudenza dal tribunal ha pia gidà ad elavurar in’ierta culturala da valurs cuminaivlas sin il continent, obligond pliras giadas ils stadis a midar lur legislaziuns (...). Suenter l’immensa tragedia da la guerra han ils dretgs e la dignitad da l’uman survegni dapli atenziun e relevanza. En Europa è la Bielorussia oramai l’unic pajais ch’executescha anc adina condemnads; (...) ella na fa dentant betg part dal Cussegl da l’Europa. Igl è inquietant ch’ins ha gist executà Troy Davis ventg onns suenter il process en ils Stadis unids, schebain che las bleras perditgas avevan revocà lur deposiziun; quai illustrescha bain la gronda differenza tranter l’Europa e l’America davart il dretg da viver.» Davis era in American da derivanza africana, condemnà 1991 per l’assassinat d’in policist alv ed executà da settember 2011 a Jackson (Georgia) malgrà appels da papa Benedetg e da l’anteriur president Jimmy Carter; Davis ha adina ditg e repetì ch’el saja innocent.

«Sco en ils onns trenta»

Però il veteran svizzer dals dretgs umans n’admonescha betg mo ils Stadis unids, mabain l’entir Occident: «Dapi diesch onns avain nus fatg pass enavos che dattan da patratgar. Ins bada sco in malesser perquai ch’insatge grev e privlus pudess turnar. Jau hai tema (...) che nus vivian en in temp che fetschia endament ils onns trenta, gist avant la catastrofa da la Segunda guerra mundiala (...). La crisa da finanzas pudess chaschunar ina vasta

depressiun economica. Ins prova cun obsessiun d’inventar in inimi – ier il gidieu, il communist ed il Roma (zagrender), oz il muslim, puspè il Roma, l’uman da pel naira e l’ester insumma. Ins s’isolescha en in naziunalissem fugà, ins tira a niz ina tema svegliada apostà. Tut quai fa endament las circumstanzas ed ils andaments che han manà ord chadaina ils instincts ils pli brutals e malizius da la gliend. Lezza giada, sco oz, han ins limità plaun a plaun las libertads individualas e beffegià ils dretgs da tschertas categorias da burgaisas e burgais, tar l’indifferenza e schizunt il consentiment implicit da la maioritad. Ils snuaivels attentats dals 11 da settember 2001 han pussibilità als Stadis unids da derasar in’ideologia catastrofala cun l’accord e savens la cumplicitad da las regenizas europeicas: Il stadi da dretg, (...) cun la giusta e las convenziuns da Geneva, na possia betg cumbatter il privel da la terror; perquai dov’ins metodas sco rapiments, Guantánamo, prashuns zuppadas e torturas (...). Ins vul clera-main persvader ch’ins possia francar la segirtad mo cun unfrendas areguard la libertad ed ils dretgs umans. Cun la cumplicitad activa u tacita da las autoritads da blers pajais europeics n’han ins betg targlinà da violar il scumond absolut da torturar (...). Ins ha extradì blers umans senza procedura legala a pajais discredittads en lez reguard, sco la Siria, il Jemen, l’Egipta, il Maroc u la Libia, nua ch’els èn vegnids torturads en preschientscha d’agents da la CIA (...). Ils blers umans ch’ins ha uschia rapì, torturà e tegnì en fermanza onns a la lunga han ins lura relaschà, perquai ch’ins na pudeva cumprovar nagut cunter els; i n’han survegni ni in pled da stgisa, ni in dollar d’indemnisaziun (...). La politica, ils parlaments e l’opiniun publica han reagì a moda vaira flaivla cunter lezs schabetgs. Las unfrendas da quels abus e malfatgs eran ed èn gea mo esters, mo muslims. Pertge avain nus laschà valair ch’ins giaja talmain giud via? Era lezza indifferenza passiva fa endament ils onns trenta, cur ch’ins na reagiva betg en fatscha a las mesiras successivas encunter gidieus, communistes e zagrenders.»

Indifferenza e manzegnans

Marty appelleischa lura ad ina gronda politologa che ha stigmatizà «l’indifferenza areguard la tragedia dals gidieus ch’ins destinava per la mort.» Hannah Arendt (1906–1975), en in artitgel publictà 1942 en ils Stadis unids, «crititgava fer-

mamain il cumplot dal silenzi davart il destin dals gidieus, cunzunt la passivitat da las organisaziuns giudaicas en l’Europa ed ils Stadis unids (...). Oz sco lezza giada na sa revoltesch’ins betg en fatscha a l’ingiustia (...). Ins na sa senta betg pertutgà, perquai ch’i succeda a tschels, ad ina categoria che n’è betg l’atgna. Quai fa endament ina poesia che plevon Martin Niemöller [1892–1984] ha scrit en il champ da concentrasiun da Dachau (...): ‘Cur ch’ins è vegnì ad arrestar ils communistes... euv.’ La manzegna e l’engion visavi burgaisas e burgais zupp’ins savens davos la stgisa dal secret dal stadi e da pretendids interess da la segirtad naziunala (...). Ils «Pentagon Papers» han revelà las manzegnans duvradas da las differentas regenizas dals Stadis unids per giustifitgar e manar la guerra vietnamaisa. Ins sa oramai ch’i han mess ad ir quella da l’Irak sin il fundament da motivaziuns marschas. Davart la situaziun en Afganistan na din ins anc adina betg l’entira vardad. En tuts quels cas han ins (...) fatg valair ils dretgs umans e las valurs da la democrazia per giustifitgar l’intervenziun militar. Dentant, areguard il dumber da civilists innocents che han pers u perdan la vita tar talas intervenziuns, ston ins concluder ch’ils dretgs umans e la democrazia èn mo stgissas zoppas. Dal reminent pudess ins dumandar pertge ch’ins n’è betg s’engaschà pli prest en Libia (...). Il diever da la tortura, da prashuns zuppadas e senza process e da guerras fundadas sin l’engion dattan a criminals terrorists la stgisa marscha da legitimaziun ch’i cumbattan in stadi ed in sistem che dovran tals mezs.»

Cumbatter las calamitads da l’ingiustia

L’oratur numna lura plis cas da patiments che derivan d’ingiustias: «L’in-

giustia è anc adina la mendra alliada dal terrorissem. Il problem da Palestina, per exempel, n’è anc adina betg schlià; igl è cler ch’i dat adina puspè erupziuns da violenza uschè ditg che deshmillis persunas ston viver dapi 1948 senza speranza en champs da fugitivs (...). Ils traffics d’umans, d’armas, da drogas e d’organs, sco era la corrupziun e la speculaziun finanziaria, èn ils pli gronds privels per nosas societads democraticas. Il cumbat cunter lezzas calamitads na fa dentant betg part, ni da las prioritads politicas, ni dals quitads da l’opiniun publica. Pertge? Èsi uschia pervi dals immens interess finanzials pertutgads e da las cumplicitads fastidiusas ch’i mainan? Quai è puspè ina dumonda che disturba, ma ch’ins sto tut-tina far. Ils texts maiestus davart ils dretgs e la dignitad da l’uman ans han dà la speranza che nus gajan vers in meglier mund, vers ina vaira pasch, vers il respect dal carstgaun. Segir han ins fatg progress. Ma anc adina pari, u almain temain nus ch’ils dimunis dal passà ans lajegan da cuntin. Stua in nus patratgar cun angustia a quai che Nietzsche [1844–1900] numnava ‘die ewige Wiederkehr’ (...)? Durant quests davos onns ma chattava en il Caucasus russ, en la regiun dals lais [da l’Africa centrala], en Congo u en la Peninsla balcanica. Là hai già sentupadas commoventas cun famiglias d’unfrendas, cun umans torturads, femnas violadas, mammas desperadas che tschertgavan lur uffants svanids, rapidis da la polizia da l’uscheditga segirtad publica (...). I na dat insumma nagina differenza tranter ina mamma serba ed ina cosovara u tschetschena cur ch’i deploreschan la perdita d’in figl svanì senza fastiz. Lura vegnan ils dretgs umans, e surtut lur violaziuns, dramaticamain concretis: Las furmas las pli snuaivlas da tortura, l’umiliaziun sadistica e degradanta, l’absenza da speranza e da giusta, la forza brutala sco manifestaziun da pussanza (...). Quai pretenda dumondas mulestusas e savens senza creanza (...). Ils dretgs umans pretendan ch’ins s’engaschia cun il privel da displaschair (...).»

Per il federalissem

En sia conclusiun ha Marty cità la maxima d’André Malraux: «La politica n’è betg quai ch’ins giavisch, mabain quai ch’ins fa cun ella.» Ins enconuscha Malraux (1901–1976), scriptur e politicher franzos, cunzunt pervi da ses roman «L’Espoir» che sa splega durant la guerra civila da Spagna. Dick Marty ha uss ina funcziun bler pli modesta, dentant fitg relevanta per ils dus chantuns che l’han affidà lezza carica: El presidescha l’Assamblea intergiurassiana (Moutier/BE); questa cumpiglia dudesch persunas dal chantun Giura e dudesch dal Giura bernais e duai formular propostas per rinforzar la cooperaziun tranter lezzas duas parts francofonas da l’anteriur principadi episcopal da Basilea. Marty ha declerà al magazin «Ticinsette» (Muzzano/TI) dals 4 da november: «Uschè ditg che las debattas n’èn betg a fin, n’astga dir insumma nagut en chausa, danor ch’igl è ina lavur ordvart interessanta.» En mintga cas sa tracti d’actualisar il federalissem svizzer en in intschesch vaira spinus.

souvenirs, souvenirs

Anita Simeon

Tournond dal restaurant che il camerier dal hotel aveva cusseglià (el aveva manegià ch'i saja in tipic restaurant talian, dentant eri in restaurant da TUI – mintgacass aveva el provisiun) passan els quel stizunet da souvenirs. "Insatge stuessan nus bain prender a chasa per noss pitschens – insatge tipic talian". Uschia avran els ponderà – mes geniturs e ma purtà ina da quellas poppas cun vistgadira tradiziunala. I para che la poppa m'haja fascinà – en mintgacass è la collecziun da poppas d'aventada adina pli gronda ed insacuras è ella avanzada a quel punct nua ch'il regl da rimnar è pli grond che il plaschair vi dal singul object.

Quindesch poppas esi, tuttas mess davos glas en ina vitrina – pertge far giu regularmain la pulvra fiss memia stentus. Ed igl è er meglier ch'ellas statan davos ina fanestra, sco regurdientscha a taimps passads d'asper ils paucs pocali che jau hai gudagnà en cursas da skis nua ch'ins era sco terza er l'emprima – mabain da l'autra vart.

Interessant vi da las poppas è però, che bleras han la medema fatga e la medema structura, igl è la medema poppa standardisada, mo la vistgadira è midada. È il proverbial "autras terras, auters usits" mo ina malenclegientscha? È il coc adina medem e mo "la vistgadira furma las persunas"? Sch'ins guarda la collecziun poins prest crair ch'i saja uschia. Ed il davos esi alura tuttina sch'ins cumpra ils souvenirs en Scozia, Frantscha u en Spania – tut è made in Hong-kong.

ord la collecziun da
poppas en vistgadira tradiziunala
Anita, 28

Tranter Belun, Bulsaun e Trent

Ina coinea per la Ladinia dolomitana

■ (gsc) 1883 ha il romanist viennais Theodor Gartner (1843–1925) publictà sia «Rätoromanische Grammatik» davart ils dialects neolatins dal Friaul, da las Dolomitas e dal Grischun. Dapi lura dovra la romanistica germanofona gugent la noziun collectiva da «Rätoromanisch». En lez senn ha il «Colloqui retoromanistic» d'avust 2011 a Lavin fatg bilantscha da las retschertgas davart rumantsch, furlan e ladin dolomitan (v. La Quotidiana dals 2 da settember). Hans Goebel (Universitad da Salzburg) ha annunzià la publicaziun proxima da la segunda part da l'Atlas linguistic dolomitan (ALD); l'intschess preschentà tanscha da l'Engiadina Bassa al Friaul dal nordvest e resguarda cunzunt vocabulari, morfologia e sintaxa. La neurologa ladina Gerda Videsott (Universitad libra da Bulsaun) ha referì davart l'activitad cerebrala d'umans poliglots (ladin, talian, tudestg, englais) cun commentar maletgs en lezs differents linguatgs; ils tests correspundents hani fatg a la Clinica universitara d'Ulm (Germania). Rut Bernardi, coautura dal «Handwörterbuch des Rätoromanischen», ha preschentà l'ovra da poets e poetessas da las valladas ladinis dolomitane, mintgina e mintgin en l'idiom local. Dentant ha il retoromanist Paul Videsott (Universitad libra da Bulsaun), frar da Gerda, referì davart ina grammatica manuscritta cumplessiva dal ladin dolomitan, elavurada enturn 1800, ch'ins po consultar en ina biblioteca da Cracovia (Pologna). Pli actual per nus è l'essai dal medem Videsott, gist cumpari en ina revista culturala da Bulsaun*. I vala la paina da leger attentamain sias declaraziuns: I resultan da blers onns da perscrutaziuns e ponderaziuns che resguardan aspects da la realitad linguistica savens emblidads. Sper la romanistica ha Paul Videsott studegià scienza politica; el ha schizunt lavurà en la renumada «Ecole des Chartes» (Paris) cun manuscrits medievals tardivs da la chanzlia roiala franzosa.

Coineas istoricas, linguas da cumpromiss, esperanto

L'emprim examinescha Videsott las coineas da quai ch'el numna «l'Europa dal vest», pia ils pajais cristianisads da la Baselia catolica romana e pli u main tutgads da la reformaziun e da l'illuminissem. Lur coineas principalas, svilupadas avant la revoluziun franzosa, èn sa svilupadas tenor la maxima: «Discurra sco che ti scrivas!». L'autur las numna «coineas istoricas» (p. 18). Pir en ils davos duatschient onns èn naschids linguatgs ch'el numna «da cumpromiss» (p. 19), fritgs d'ina normaziun e standardisaziun conscienza tenor il princip: «Scriva sco che ti discurras!», per exempel il catalan e l'irlandais moderns, il slovac, sloven, tschec... ed il rg. Videsott distingua datschertamain las linguas da cumpromiss da linguas artificialas sco l'espe-

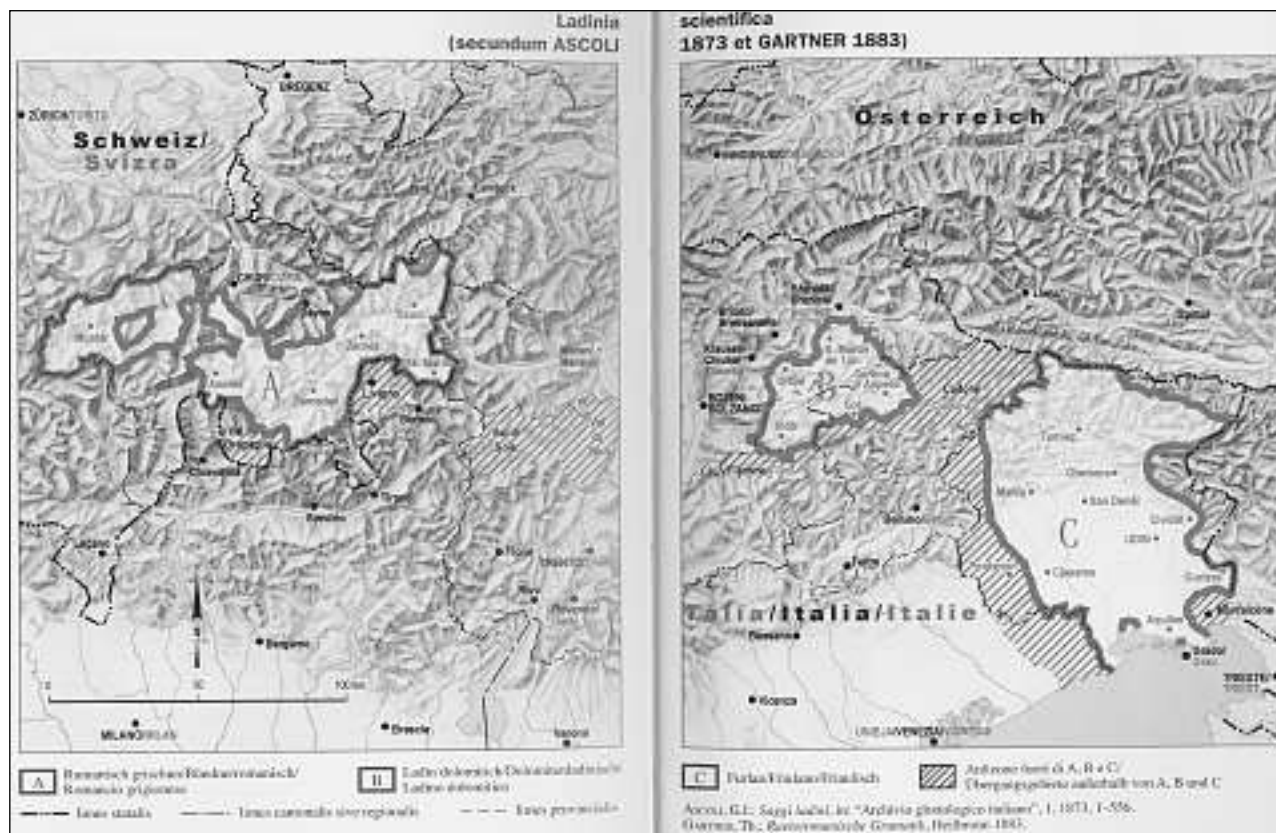
ranto; talas «n'han nagina colliaziun cun cuminanzas linguisticas existentas; i ston pir sa crear atgnas» (pp. 19 e 21). L. L. Zamenhof (1859–1917), creader da l'esperanto, è naschi a Bialystok (Pologna), a l'ur da «l'Europa dal vest» tenor Videsott, ed ha publictà l'emprima descripsiun da lez linguatg a Varsovia. Ma per tge insumma datti linguas da standard? Videsott: «Tgi che leva che ses linguatg restia enclegiaivel uschè ditg e per uschè blera gliend sco pussaivel, tschertgava cun scriver da laschar d'avent tratgs characteristics ch'el resguardava sco nunchapibels per ina part da ses public (...). Talas linguas da distanza (...) dattan perditga d'in diever ponderà dal linguatg che lubescha da superar ils confins dal spazi e dal temp. Ma il mund modern è cunzunt in mund da furmas scrittis, pia da la distanza» (p. 27).

Mo per scriver

In exempel da document valaivel daper tut è la carta d'identitad. Tgi che ha il vischinadi da l'Italia e stat en l'intschess ladin da la provinza da Bulsaun (Tirol dal sid) astga pretender ina tala carta en furma trilingua, pia cun mintga indicaziun per talian, tudestg e ladin (decret presidenzial no. 405 dals 15 da fanadur 1988). Quai munta ina preschientscha dal linguatg independenta da lieu e temp. Ma tge varianta ladina duain ins lura duvrar? Videsott rapporta che la provinza haja «creà ina furma maschadada 'ad hoc' tranter 'badiot' e 'gherdëina'» (p. 18), pia tranter las duas variantes ladinis tirolaisas. L'«Uniun generela di Ladins dles Dolomites» (usciladins@libero.it) crititgescha che las fracziuns ladinis da la vischnanca da Ciastel/Kastelruth, limitrofas da la Val Gherdëina, sajan sclausas da

questa pussaivladad legala. Plinavant ed oravant tut na resguarda lezza furma maschadada betg tschels dialects ladins, pia quels da duas valladas en la provinza da Belun (Veneto) e d'ina en Trentin. Ils trais intschess èn limitrofs ed eran unids durant tschientaners aifer il «Kronland Tirol»; pir l'Italia, suenter l'annexiun da 1919, als ha partids tranter trais provinzas. Il decret 405/1988 ha stimulà ils dus instituts ladins en las provinzas da Bulsaun e Trent d'incaricar Heinrich Schmid (1921–1999) d'elavurar in «ladin dolomitan» (LD) tenor il model dal rg. Schmid ha accumulà l'incumbensa; lur han omadus instituts entschavì a duvrar e codifitgar il novnaschi LD sco lingua da cumpromiss. Ma cunzunt la Val Gherdëina l'ha cleramain refusà. Sco motiv principal numna Videsott «il masdigl dals dus stgalims 'scriver' e 'discurre' (...): Ins duai duvrar il LD sco lingua da scrittura e betg a bucca» (p. 30). La regenza da Bulsaun ha lura decretà da duvrar uffizialmain en scrit mo il «badiot» ed il «gherdëina»; ins ha pia smess cun la lavur da codificaziun. Dentant dov'ins vinavant il LD per finamiras privatas, per exempel en la gasetta emnla «La Usc di Ladins», en las publicaziuns da la diocesa da Bulsaun-Personon ed en catalogs d'exposiziuns. Ma ordaifer l'intschess ladin desist'ins savens da resguardar il linguatg: «La stad 2010 han ins crititgà pliras giadas inscripziuns en [mo] quatter linguatgs (tudestg, talian, englais ed arab) en installaziuns sanitaras e tar il traffic local dal Tirol dal sid» (p. 37, nota 51). En il Grischun renconuscha il pli savens il niz dal rg era tgi ch'al refusescha per alfabetisar. Videsott concluda: «I fiss ordvart impurtant ch'il LD possia cumprovar ses niz» (p. 30). Perquai basegn'ins texts tematics u documentars («non-fiction»). Co va quai vinavant?

* Paul Videsott, Brauchen die Dolomitenladiner eine gemeinsame Schriftsprache? En: «Der Schlern», carnet 9, 85/2011, pp. 18–37. Adressa: Athesiadruck GmbH, Weinbergweg 7, I-39100 Bulsaun.

Charta da linguas dal romanist Theodor Gartner.

Sgular d'avent

A l'eroport da Turitg s'avra il mund

■ L'eroport da Turitg è la pli gronda piazza aviatica da la Svizra. El giascha radund 13 kilometers al nord dal center da la citad da Turitg sin il territori da las vischnancas da Kloten, Opfikon, Rümlang, Oberglatt e Winkel. A l'eroport da Turitg è domiciliadas las societads aviaticas Swiss, Belair, Edelweiss Air e Helvetic Airways. Plinavant ha la Guardia aviatica svizra da salvament (REGA) sia sedia a Kloten. Il sistem da pistas da l'eroport da Turitg cumpiglia trais pistas da partenza e d'atterrar: 16/34 cun ina lunghezza da 3'700 meters, 14/32 cun 3300 meters e 10/28 cun 2500 meters lunghezza. L'eroport cumpiglia trais docks (A, B ed E). L'onn 2010 han 22,9 milliuns passagiers frequentà la piazza aviatica da Turitg. En tut hai dà 268 765 sgols cun in volumen da chargia da 411 037 tonnas.

Svilup da l'eroport

A partir dal 1909 era sa sviluppà a Dübendorf-Wangen, en il nordost da la citad da Turitg, in manaschi aviatic ma-

trattività da l'eroport da Turitg. L'element central furma l'erecziun d'in ulteriur terminal, doc E («Midfield»), che cumplettescha ils dus oriunds, A e B. Il nov terminal ha ina lunghezza da 488 meters e porscha – tut tenor tip d'aviun – piazza per 19 en fin 27 puncts da connexiun. Il nov terminal è situà tranter las pistas 16/34 e 14/32, pia in zic d'avent dals ulteriurs edifizis da la piazza aviatica. El è cuntanschibel cun la Skymetro – in tren a plimatschs d'aria – u sur in tunnel d'autos. Plinavant datti tschintas da transport da bagascha sutterans che collian il doc E cun l'ulteriura infrastruttura da l'eroport.

L'Airside Center, situà tranter ils dus terminals A e B, furma il nov punct central per ils passagiers che arriván, partan e midan aviun. Grazia a quest nov center funcziunescha l'eroport uss sco piazza aviatica «one terminal», vul dir: mintga passagier po passar la controlla nua ch'el vul e dovra far quai be ina giada per arivar tar ses gate. Er il terminal B, il doc il pli vegl, è vegnì renovà dal tuttafatg tranter ils onns 2008 e 2011. Grazia a questas renovaziuns e cumplettaziuns dispona la Svizra d'in dals pli attractivs eroports da l'Europa.

Viagir en tut il mund

Cun en media trais sgols per abitant ad

A Kloten sa scuntra il mund.

FOTO A. ROTHENBÜHLER/PIXELIO

Blera travaglia davant e davos las culissas.

FOTO SWISS.CH

schadà cun sgols civils e militars. Questa piazza aviatica era d'aventada l'onn 1919 la patria da la *Ad Astra Aero*, la predecessura da la *Swissair*, sco er – a partir dal 1932 – da la *Swissair* sezza. Per motivs da strategia militar ha la Confederaziun sco possessura da l'areal sisti il 1939 il diever civil da questa piazza aviatica. Cun decisiuns da la regenza dal chantun da Turitg e da las chombras federalas (percutant la cessiun d'ina part da la piazza d'armas tranter Kloten ed Oberglatt al chantun da Turitg) è vegnì mess il crap da fundament da l'eroport da Turitg dad oz.

La pista dal vest 10/28 è vegnida averta il zercladur 1948. Ina Douglas DC-4 da la *Swissair* è stà l'emprim aviun ad atterrar là. Gia il november 1948 è la pista 16/34 (cun sistem d'atterrament instrumental) vegnida messa en funcziun. Damai che questas duas pistas sa cruschen, han ins reagì a l'entschatta dals onns 1970 sin l'augment dal traffic aviatic cun eriger in'ulteriura pista libra. La 14/32 è medemamain ina «pista tschorva», vul dir munida cun instruments d'atterrar. Ella è en funcziun dapi l'avrigl 1976.

En il rom da la davosa etappa da construcziun èn vegnids realisads ils ultims onns edifizis ed areals da traffic che contribueschan a la cumpetitivitad ed at-

onn è la Svizra in dals pajais ils pli mobils da l'Europa. E cunquai che la Svizra sco pajais continental conuscha ports d'ultramar mo en furma d'eroports, n'èsi betg da smirvegliar che l'eroport da Turitg è sa sviluppà ad in center intercontinental dal pajais. Per sgols entaifer l'Europa u per destinaziuns pli lontan – l'eroport da Turitg collia la Svizra cun ils pli impurtants plazs commerzials, cun destinaziuns turisticas dumandadas e cun culturas interessantas.

Ina gronda part da las preparaziuns da viadi sa laschan far cumadaivlamain d'avent da chasa: consultar ils uraris dals sgols, cumprar ils bigliets e far reservaziuns. La pagina d'internet da la piazza aviatica respunda plinavant a las dumondas frequentas en connex cun in sgol, sco per exempel: quants tocs bagascha dastg jau prender cun mai?; tge disposiziuns da duana valan per rauba che jau vuless importar, cura che jau entrel en Svizra? ed auter pli.

Per arivar a la piazza aviatica datti numerusas pussaivladads. La viafier collia l'eroport cun tut las citads impurtantas da la Svizra e da l'exteriur vischin. Ils bus da lingia circuleschan en il tact d'ina minuta e per l'auto privat datti numerusas pussaivladads da parcar. L'eroport da Turitg è era il punct da partenza e d'arrivada

per bus da viadi naziunals ed internaziunals.

grond dumber da servetschs: Sche Vossa bagascha è memia greva, As gida il portabagascha. Sche Vus vulais laschar giugar Voss pitschens en in conturn adattà per uffants avant la partenza dal sgol, As stattan a disposiziun gratuitamain ils locals da giu. E betg temai, sche Vus sentis che Vus duvrais agid medical curt avant la partenza dal sgol: schizunt cunter mal ils dents pon ils servetschs medicinals al lieu far insatge.

L'eroport sco lieu da lavur e d'excursiun

75 000 persunas dovran mintga di l'eroport da Turitg sco passagiers, clients, visitaders e collavuratur. L'eroport è ina citad plain vita – cun vias e plazs bain frequentads, fatschentas attractivas, bels cafès e restaurants e centers da conferenza. I dat strusch insatge ch'i na dat betg en questa citad d'eroport.

A l'eroport datti passa 180 firmas. En tut lavuran radund 15 000 persunas sin l'areal da l'eroport. Per blers vala: ina giada eroport, adina eroport. Quest lieu da lavur ha in'atgna fascinaziun sin las collavuraturas ed ils collavuratur, tuttina tar tge interpresa ch'els lavuran. Sco manadra da l'eroport e concessionaria da la Confederaziun coordinescha la *Flughafen Zürich AG* (pli baud: *Unique*) las activitads a l'eroport. La societad da gestiun sezza ha radund 1200 collavuraturas e collavuratur.

Per pudair giudair il segiurn a l'eroport da Turitg stattan a disposiziun in

La piazza aviatica en survista.

FOTO CREATIVE/PIXELIO

Ma l'eroport n'è betg mo attractiv sco plaz da lavur, mabain er sco lieu d'excursiun. Qua curra e passa adina insatge: Aviuns da l'entir mund vegnan e van, sin la terra s'occupan vehichels spezials da la vitgira ed ins inscuntra umans da tut ils pajais e da differentas culturas. Observai e smirvegliai!

Per pudair observar il traffic da sgols en la proxima vischinanza datti duas purschidas. Per l'ina pon ins visitar las terrassas situadas sin ils docs B ed E. Sin la terrassa dal doc B vegn ins il pli datiers dals aviuns; la terrassa cun la meglra vista sin il traffic d'aviuns e sin las pistas porscha il doc E. L'autra purschida furman girs guidads. Co funcziuna l'eroport? Datti locals da sfradentar per ils friggs e las flurs che vegnan da l'America dal Sid en Svizra? Tgi che vul savair las respostas a talas dumondas, vegn ad esser fascinà d'ina visita cun sguard davos las culissas.

Dal reminent: Tscherts fans da l'eroport e da l'aviaziun vegnan regularmain ina giada l'emna. I pudess gea esser ch'i dat puspè insatge da nov...

La preschentaziun:

Dossier «Eroport da Turitg».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=174
www.chatta.ch

Puras d'aventan sexy girls

Gia 2500 personas han empustà il chalender erotic

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **Purs s'interesseschon per vatgas. Perquai fissi logic da crear in bel calender cun miserieras. Il chalender da purs per il 2005 s'occupa dentant dad autras mesiras. Numnadamain da quellas da las puras.** I dat in chalender erotic cun figlias u dunnas da purs. Ellas ston chapir insatge dal puresser, ma il pli impurtant: Ellas ston esser sexy.

Ils Austriacs èn ils pioniers

L'idea per il chalender vegn da l'Austria. Là fan ils giuvens purs gia dapi il 2001 chalenders erotics. Els vulan midar l'image da las puras. Il chalender duai mussar che las puras d'ozendi èn attractivas, emancipadas ed eroticas.

Importà en Svizra l'idea ha *Mike Helmy*. El ha lavurà pli baud per il «Blick» ed ha producì tar TV 3 emissions sco «Expedition Robinson». Helmy ha guardà ina giada ina reportascha sur dal chalender erotic da l'Austria. «Insanua en il zuppà da mes tscharvè hai jau registrà quai.» Avant in mez onn ha el intervegnì ch'il nov chalender austriac cuntegna ina pura hospitanta: Ina pura da la Svizra orientala. Helmy ha immediat infurmà il «Blick». Ma el ha era pensà: «Pertge na faschain nus betg en Svizra il medem?» I fiss bain donn, sche las bellezzas indigenas vegnan enconuschantas be en l'exteriur.

Uniun purila ha da far politica

Helmy ha decidì da producir sez il chalender. El ha contactà l'Uniun purila svizra per dumandar, sch'ella sa participeschia. L'uniun haja demussà simpatia. Ma ella na haja betg vulì s'engaschar. L'argument: L'Uniun pu-

Corinna dal chantun da Son Gagl è la favorita dal public. Ella è vegnida tschernida en l'internet ed al stan da l'uniun purila.

MAD

rila svizra saja ina uniun politica. Suenter ha Helmy dumandà l'Uniun da la juventetgna rurala. Lezza haja

l'emprim già interess, suenter dentant già schanetg.

Helmy che realisescha uss sulet il

project conceda: El obtegna in bun support da l'Uniun purila svizra. Lezza sa gidia cun publicaziuns en sia gasetta, p. ex. per tschertgar ils models.

Puras d'aventan stars

Las interessentas che vulan star model per il chalender han fatg atras las medemas proceduras sco autras dunnas che vulan d'aventar stars. Ellas han stuì inoltrar ina candidatura cun fotos. L'emprim ha ina giuria tschernì 49 candidatas. Suenter è il tschertgel d'aventà pli stretg.

24 candidatas han dastgà vegnir al casting. Cusseglier naziunal *Toni Brunner* è stà il pli prominent represchentant en la giuria.

Las candidatas na han betg sulet stuì mussar in bel corp e scharm, ellas han era stuì persvader nà dal puntg da vista puril. Ina «externa» che n'ha mai già enta pugn in tarden ed in rastè na vegn betg en dumonda per il chalender.

Era in «girl» grischun

La giuria ha tschernì 13 dunnas, tranter quellas ina Grischuna. Il public ha medemamain elegì en l'internet ina candidata. Plinavant tscherna Helmy in'ulteriura dunna perquai ch'i ha memia paucs «girls» da la Romandia. En Svizra stoppia mintga regiun avair ses «girl».

Sch'i haja memia bleras dunnas festchian ins simplamain fotografias cun plirs «girls».

Gia 2500 personas han empustà il chalender erotic. Helmy è stut: «La glieud emposta, malgrà ch'ins na sa anc betg, co ch'il chalender vesa ora? Per mai munta questa fidanza ina gronda responsabladad.»

Scharfira – fautsch e decolté

Tgi che less savair dapli, po s'infurmar sin la pagina d'internet www.bauernkalender.ch. Là hai fotografias che dattan in'idea tge che erotica purila munta. Sin in maletg è da vesair ina giuvna en chautscha suten da piz. Ella runa in satg da pavel. Ils sains èn gist anc cuverts in zitg dals chavels lungs. Sin in'otra fotografia tegna il model ina fautsch. Sche la fautsch è gizzada n'è betg da fastisar. Tschert è dentant ch'il decolté da la giuvna pura maina en tuttas profunditads ed è scharfira. Uschia resta be pli la dumonda: Cura datti ina giada in chalender cun bels purs – per las puras?

Il chalender pon ins empustar en l'internet u tar: Bauernkalender, Schulhausstrasse 9, 6052 Hergiswil (NW)

I manca anc in bel bain puril

Il team fiss cumplet: ils «girls», il fotograf cun assistent, ina persuna per il make-up, ina dunna per ils requisits e la «vestgiadira». I manca be anc la culissa. Lezza n'ha Helmy anc betg tschernì. El dovra in bain puril en ina bella cuntrada. Il producent dal chalender pudess s'imaginar fitg bain da far las fotos en il Grischun. La cundiziun saja simplamain ch'el chattia in grond bain cun blera variaziun e differents animals u cun la pussaivladad «d'emprestar» auters animals d'in pur vischin. Ma i fa prescha. La fin da zercladur, cura che la cuntrada è anc bella, vul Helmy far ils maletgs.